ઉપસંહાર

સામાન્ય રીતે લોકો ટીકા સમીક્ષામાં નવી વાત શોધે છે, પરંતુ સત્ય તો સત્ય જ છે. તે ન તો નવું હોય છે ન જૂનું. નવી વાતો તો અખબારોમાં છપાતી રહે છે, જે બનતી – ઘટતી ઘટનાઓ હોય છે. સત્ય તો અપરિવર્તનશીલ છે, આથી બીજું કોઈ કહે પણ શું. જો કહે તો પછી તેણે કાંઈ પ્રાપ્ત નથી કર્યું. પ્રત્યેક મહાપુરુષ ચાલીને તે લક્ષ્ય સુધી પહોંચી જશે તો એક જ વાત કહેશે. તે સમાજની વચ્ચે ફૂટ નહિ પાડી શકે. અગર એમ કહે તો પછી તેણે કાંઈ મેળવ્યું નથી એમ સાબિત થાય. શ્રીકૃષ્ણે પણ આજ સત્ય કહ્યું. જે સત્ય પૂર્વે મનીષીઓએ જોયું હતું. મેળવ્યું હતું અને ભવિષ્યમાં થનાર મહાપુરુષો પણ જો પ્રાપ્ત કરશે તો આ જ વાત કરશે.

મહાપુરુષ અને તેમની કાર્યપ્રણાલી : મહાપુરુષ, દુનિયામાં સત્યને નામે પ્રસરેલી અને સત્ય જેવી લાગતી કુરીતિઓનું શમન કરીને કલ્યાણના પથ પર પુરસ્કૃત કરે છે. આ માર્ગ પણ દુનિયામાં પહેલેથી હોય છે. પરંતુ એની સમાંતર એના જેવા લાગતા અનેક માર્ગો પ્રચલિત થાય છે. એમાંથી વસ્તુતઃ સત્ય શું છે ? તે સત્ય શોધવું મુશ્કેલ બની જાય છે. પરંતુ મહાત્મા સત્યનિષ્ઠ હોવાથી એમાંના સત્યને પારખી શકે છે એને નિશ્ચિત કરે છે એ અને સત્ય તરફ અભિમુખ થવા માટે સમાજને પ્રેરિત કરે છે. રામે પણ આજ કર્યું, મહાવીરે કર્યું, બુદ્ધે કર્યું, ઈશુએ કર્યું તેમજ મહમ્મદે પણ આમ જ કર્યું. કબીર, ગુરુ નાનક વગેર એ પણ આ જ કર્યું. મહાપુરુષો આ દુનિયામાંથી ચાલ્યા જાય છે ત્યારે પાછળના લોકો એમના બતાવેલા માર્ગ પર ચાલવાને બદલે એમના જન્મસ્થળ, મૃત્યુસ્થળ તથા તેઓ જ્યાં ગયા હોય તે સ્થળોને પૂજવા લાગે છે. ધીમે ધીમે તેઓ એમની મૂર્તિ બનાવીને પૂજવા લાગે છે. પ્રારંભમાં તેઓ એમની સ્મૃતિ જ સંભાળે છે, પરંતુ સમય જતાં ભ્રમમાં પડી જાય છે અને આ ભ્રમ જ રૂઢિનું રૂપ લઈ લે છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પણ તત્કાલીન સમાજમાં સત્યના નામ પર પોષાતા રીતરિવાજોનું ખંડન કરીને સમાજને સુમાર્ગ પર સ્થાપિત કર્યો. અધ્યાય ૨-૧૬માં એમણે કહ્યું, હે અર્જુન, અસત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી અને સત્યનો ત્રણેય

કાળમાં અભાવ નથી. ભગવાન હોવાને કારણે આ હું મારા તરફથી નથી કહેતો, પરંતુ તત્ત્વદર્શીઓએ જે કહ્યું તે જ કહી રહ્યો છું. તેરમા અધ્યાયમાં એમણે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું વર્ણન એ જ રીતે કર્યું. જે **ઋષિભિઃ બહુધા ગીતમ્** ઋષિઓએ પૂર્વ ગાન કર્યું હતું. અઢારમા અધ્યાયમાં ત્યાગ અને સંન્યાસના તત્ત્વની ચર્ચા કરીને ચારમાંથી એક પસંદ કરી એને પોતાનું સમર્થન આપ્યું.

સંન્યાસ : શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં અગ્નિને ન અડકનાર તથા ચિંતનનો પણ ત્યાગ કરીને પોતાને યોગી, સંન્યાસી, કહેવડાવનારાઓનો સંપ્રદાય પણ ચાલી રહ્યો હતો. આ વાતનું ખંડન કરતાં એમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે જ્ઞાનમાર્ગ તથા ભક્તિમાર્ગ બંનેમાંથી કોઈ પણ માર્ગ અનુસાર કર્મનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન નથી. કર્મ તો કરવું જ પડે. કર્મ કરતાં કરતાં સાધના એટલી સૂક્ષ્મ બની જાય કે તમામ સંકલ્પોનો અભાવ થઈ જાય છે, તે જ પૂર્ણ સંન્યાસ છે. વચ્ચેના માર્ગમાં સંન્યાસ નામની કોઈ વસ્તુ નથી. ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાથી કે અગ્નિને ન અડવાથી કોઈ સંન્યાસી કે યોગી બની શકતો નથી. આ વાત અધ્યાય ૨, ૩, ૫, ૬ અને ખાસ કરીને ૧૮માં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

કર્મ : આવી જ ભ્રાંતિ કર્મના સબંધમાં પણ જોવા મળે છે. અધ્યાય ૨-૩૯માં એમણે જણાવ્યું કે, હે અર્જુન, અત્યાર સુધી આ બુદ્ધિ તારે માટે સાંખ્યયોગના વિષયમાં કહેવામાં આવી, હવે તું નિષ્કામ કર્મના વિષયમાં સાંભળ. નિષ્કામ બનીને તું કર્મોનું બંધન તોડી શકીશ. તેનું થોડું પણ આચરણ મહાન જન્મમરણના ભયમાંથી મુક્ત કરે છે. આ નિષ્કામ કર્મમાં નિશ્ચયાત્મક ક્રિયા એક જ છે, બુદ્ધિ એક જ છે. દિશા પણ એક જ છે, પરંતુ અવિવેકીઓની બુદ્ધિ અનંત શાખાઓવાળી છે. આથી તે કર્મના નામ પર અનેક ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે. અર્જુન, તું નિયત કર્મ કર. અર્થાત્ ક્રિયાઓ ઘણી છે, પરંતુ કર્મ નથી. કર્મ નિર્ધારિત દિશા છે. કર્મ એવી વસ્તુ છે જે જન્મજન્માંતરથી ચાલી આવતાં શરીરોની યાત્રાનો અંત લાવે છે. જો એક પણ જન્મ લેવો પડે તો યાત્રા પૂરી ક્યાં થઈ ?

યજ્ઞ : આ નિયત કર્મ છે શું ? શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કર્યું કે, અર્જુન, યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. આના સિવાય દુનિયામાં જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તે આ લોકનું બંધન છે, કર્મ નથી. કર્મ તો સંસારના બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. તો યજ્ઞ શું છે, જેની ક્રિયા ક્રિયાન્વિત કરવાથી કર્મ સંપાદિત થઈ શકે ? અધ્યાય ૪માં શ્રીકૃષ્ણે તે ચૌદ રીતે યજ્ઞનું વર્ણન કર્યું છે, જે બધાં ભેગાં મળીને પરમાત્માના પ્રાપ્તિ કરાવનાર વિધિવિશેષનું ચિત્રણ છે. યોગની ક્રિયા શ્વાસ, ધ્યાન, ચિંતન, ઇન્દ્રિય-સંયમ વગેરેથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે ભૌતિક દ્રવ્યો સાથે આ યજ્ઞને કોઈ સંબંધ નથી. ભૌતિક દ્રવ્યથી સિદ્ધ થતો યજ્ઞ અતિ અલ્પ છે. તમે કરોડનો હવન ભલે કરો. સંપૂર્ણ યજ્ઞ તો મન અને ઇન્દ્રિયોની અંતઃક્રિયાથી સિદ્ધ થાય છે. યજ્ઞ પૂર્ણ થતાં જેની સૃષ્ટિ કરે છે તે અમૃત તત્ત્વની જાણકારીનું નામ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરનાર યોગી સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામે છે. જેમાં પ્રવેશ મેળવવાનો હતો તે મેળવી લીધો. પછી તે પુરુષનું કર્મ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. આથી તમામ કર્મ તે સાક્ષાત્કારસહિત જ્ઞાનમાં શેષ થઈ જાય છે. કર્મ કરવાના બંધનમાંથી તે મુક્ત બની જાય છે. આમ નિર્ધારિત કર્મને કાર્યરૂપ આપવું તે કર્મ છે. કર્મનો શુદ્ધ અર્થ છે — **આરાધના.**

ગીતામાં આ નિયત કર્મ અથવા તદર્થ કર્મ અથવા યથાર્થ કર્મ સિવાયનું બીજું કોઈ કર્મ નથી. આ અંગે શ્રીકૃષ્ણે વારંવાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એમણે આને **કાર્યમ્ કર્મ** કહ્યું. સોળમા અધ્યાયમાં કામ, ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરવાથી કર્મનો આરંભ થાય છે અને તેનાથી પરમશ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવ્યું. સાંસારિક કર્મોમાં માણસ જેટલો વ્યસ્ત રહે તેટલા જ પ્રમાણમાં એની પાસે કામ, ક્રોધ અને લોભ અધિક પ્રમાણમાં દેખાય છે. આ નિયત કર્મને એમણે વિધાનોક્ત કર્મની સંજ્ઞા આપી. ગીતા પોતાનામાં પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે. સર્વોપરી શાસ્ત્ર વેદ છે. વેદોનો સાર ઉપનિષદ છે અને એ બધાનો સારાંશ શ્રીકૃષ્ણની આ વાણી ગીતા છે. સત્તર અને અઢારમા અધ્યાયમાં પણ શાસ્ત્રવિધિથી નિર્ધારિત કર્મ, નિયત કર્મ, કર્તવ્ય-કર્મ અને પુણ્ય-કર્મ તરફ સંકેત કરીને દૃઢતાપૂર્વક જણાવ્યું છે કે નિયત કર્મ જ પરમ કલ્યાણકારી છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આટલા ભારપૂર્વક જે વાત કરી તે નિયત કર્મ ન કરીને, તમે શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું ન માનીને ઊલટી-સીધી કલ્પના કરો કે સંસારમાં જે કાંઈ કરાય છે તે કર્મ છે : કશાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, માત્ર ફળની કામના ન કરો તો થઈ ગયો નિષ્કામ કર્મયોગ ! કર્તવ્યભાવનાથી કામ કરો. થઈ ગયો કર્તવ્ય યોગ ! જે કાંઈ કરો તે નારાયણને સમર્પિત કરો, થઈ ગયો સમર્પણ યોગ. આ રીતે યજ્ઞનું નામ આવતા જ આપણે મનમાં ભૂત-યજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, પંચયજ્ઞ, વિષ્ણુ નિમિત્તનો યજ્ઞ વગેરે વિચારી લઈએ છીએ અને એની ક્રિયામાં સ્વાહા સ્વાહા બોલી ઊભા થઈ જઈએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણે આ બધી સ્પષ્ટતા ન કરી હોત તો આપણે ઇચ્છા મુજબ કાંઈ પણ કરીએ, પરંતુ એમણે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તો જેટલું કહ્યું છે તેટલું તો આપણે માનવું જોઈએ. પરંતુ આપણે માનતા નથી. આપણને વારસામાં અનેક રીતરિવાજ, પૂજાપદ્ધતિ મળ્યાં છે, જે મગજમાં જકડાઈને પડ્યાં છે. બહારની વસ્તુ હોય તો આપણે તે વેચી દઈને પણ છુટકારો મેળવી શકીએ; પરંતુ આ પૂર્વગ્રહો તો મગજમાં ગોઠવાઈને આપણી સાથે જ ચાલે છે. શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોને પણ આપણે આપણી રીતે ઢાળીને અર્થ કાઢીએ છીએ. ગીતા તો અત્યંત બોધગમ્ય, સરલ, સંસ્કૃતમાં છે. તમે અન્વયાર્થ લેશો તોપણ શંકા ઊભી થશે નહીં. આ પુસ્તકમાં આ જ પ્રયાસ કરાયો છે.

યુદ્ધ : યજ્ઞ અને કર્મ એ બે પ્રશ્ન જ યથાર્થ સમજી લેવામાં આવે તો યુદ્ધ, વર્ણવ્યવસ્થા, વર્ણસંકર, જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, સંક્ષેપમાં સંપૂર્ણ ગીતા સમજમાં આવી જશે. અર્જુન લડવા માગતો નથી. તે ધનુષ્ય ફેંકીને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. પરંતુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે એક માત્ર કર્મની શિક્ષા આપી અને કર્મ પર ભાર મૂક્યો. ઉપરાંત અર્જુનને પણ એ કર્મ પર ચાલતો કરી દીધો. યુદ્ધ થયું — એમાં સંદેહ નથી. ગીતાના પંદર-વીસ શ્લોક એવા છે કે એમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે : 'હે અર્જુન, તું યુદ્ધ કર.' પરંતુ એક પણ શ્લોક એવો નથી કે જેમાં બાહ્ય માર-પીટનું સમર્થન કરાયું હોય. આ બાબતમાં અધ્યાય ૨, ૩, ૧૧, ૧૫ અને ૧૮ જોવા. કેમકે જે કર્મ પર ભાર મૂક્યો હતો તે નિયત કર્મ તો એકાંતમાં, તમામ વૃત્તિઓને સંકેલીને ધ્યાનમાં એકાગ્ર થવાથી થાય છે. કર્મનું આ જ સ્વરૂપ

હોય તો યુદ્ધ કેવું ? ગીતામાં કહેવાયેલી કલ્યાણની વાત યુદ્ધ કરાનરાઓ માટે જ હોય તો તમે ગીતાથી કેડો છોડાવી લો. તમારી સામે તો અર્જુનના જેવી યુદ્ધની કોઈ પરિસ્થિતિ નથી. વાસ્તવમાં ત્યારે પણ તે પરિસ્થિતિ હતી અને આજે પણ એ પરિસ્થિતિ જેમની તેમ છે. ચિત્તને અંદર વાળી લઈને હૃદયમાં ધ્યાન ધરવાથી કામ, ક્રોધ અને રાગ-દ્વોષ વગેરે વિકારો તમારા ચિત્તમાં ટકશે નહીં. આ વિકારો સામે સંઘર્ષ કરવો, એમનો અંત આણવો એ જ યુદ્ધ છે. વિશ્વમાં યુદ્ધ થતાં જ રહે છે, પરંતુ એનાથી કલ્યાણ નહીં વિનાશ થાય છે. એને શાંતિ કહો કે પરિસ્થિતિ કહો, બીજી કોઈ શાંતિ દુનિયામાં મળતી નથી. આત્મા શાશ્વત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ શાંતિ મળે છે. આ શાંતિ સાધનગમ્ય નથી. એના માટે નિયત કર્મ કરવું આવશ્યક છે.

વર્ણ : આ કર્મનું ચાર વર્ણોમાં વિભાજન કરાયું છે. ધ્યાન-ચિંતન તો બધા કરે છે. પરંતુ કેટલાક શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિ રોકવામાં સક્ષમ બને છે. કેટલાક શરૂઆતમાં બે કલાક ધ્યાનમાં બેસીને દસ મિનિટ માટે પણ પોતાને પામી શકતા નથી. આવી સ્થિતિવાળો અલ્પજ્ઞ સાધક શૂદ્ર શ્રેણીનો છે. તે પોતાની સ્વાભાવિક ક્ષમતા અનુસાર પરિચર્યાથી જ કર્મનો આરંભ કરે છે. ક્રમશઃ વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણના વર્ગની ક્ષમતા એના સ્વભાવમાં ઢળવા માંડે છે. તેનો ઉત્કર્ષ થતો જશે, પરંતુ બ્રાહ્મણ શ્રેણી પણ દોષયુક્ત છે. કેમકે હજુ પણ તે બ્રહ્મ અલગ છે. બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મેળવતાં તે બ્રાહ્મણ રહેતો નથી. વર્ણનો અર્થ છે આકૃતિ. આ શરીર એ તમારી આકૃતિ નથી. જેવી તમારી વૃત્તિ, તેવી તમારી આકૃતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, અર્જુન, પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. આથી, ક્યાંક ને ક્યાંક એની શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે. જેવી વૃત્તિ તેવો પુરુષ. વર્ણ એ તો કર્મની ક્ષમતાનો આંતરિક માપદંડ છે. પરંતુ લોકોએ નિયત કર્મ છોડીને બહારના સમાજમાં જન્મના આધાર પર જાતિઓને વર્ગનું નામ આપી, એમનો વ્યવસાય નક્કી કરી આપ્યો. આ તો એક સામાજિક વ્યવસ્થા માત્ર હતી. તે કર્મના યથાર્થ રૂપને તોડે છે — મરોડે છે, જેથી એની ખોખલી સામાજિક મર્યાદા અને જીવિકાને ઠેસ ન પહોંચે. કાલાંતરમાં વર્ણનું નિર્ધારણ માત્ર જન્મથી થવા લાગ્યું, પરંતુ આવું કશું છે નહીં. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું

કે ચાર વર્ણોની સૃષ્ટિ મેં બનાવી છે. શું ભારત બહાર સૃષ્ટિ નથી ? અન્યત્ર તો આ જાતિઓનું અસ્તિત્વ પણ નથી. ભારતમાં જ લાખો જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ છે. શ્રીકૃષ્ણે શું મનુષ્યની વહેંચણી કરી હતી ? ગુણના આધારે કર્મ વહેંચવામાં આવ્યું. કર્મનું વિભાજન થયું. કર્મ સમજાશે તો વર્ણ પણ સમજાશે અને વર્ણ સમજાશે તો વર્ણસંકરનું યથાર્થ સ્વરૂપ પણ સમજાઈ જશે.

વર્ણસંકર : આ કર્મમાર્ગથી ચલિત થનારા જ વર્ણસંકર છે. આત્માનો શુદ્ધ વર્ણ પરમાત્મા છે. એમાં પ્રવેશ અપાવનાર કર્મથી દૂર જઈને પ્રકૃતિમાં મિશ્રિત થવું તેનું નામ વર્ણસંકરતા. શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કર્યું કે આ કર્મ કર્યાથી એ સ્વરૂપને કોઈ મેળવતું નથી અને પ્રાપ્તિવાળા મહાપુરુષને કર્મ કરવાથી કોઈ લાભ નથી, કર્મ છોડવાથી કોઈ હાનિ નથી આમ છતાં લોકસંગ્રહ માટે તે કર્મ કરે છે. આ મહાપુરુષોની માફક મારે પણ પ્રાપ્ત થવા પાત્ર કોઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ત નથી. આમ છતાં પાછળવાળાઓની ઈચ્છાને કારણે હું કર્મ કરું છું. કર્મ ન કરું તો બધાં વર્ણસંકર થઈ જાય. સ્ત્રીઓ દૂષિત થતાં વર્ણસંકર પેદા થવાનું સાંભળ્યું છે, પરંતુ અહીં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, સ્વરૂપમાં સ્થિત મહાપુરુષ કર્મ ન કરે તો લોકો વર્ણસંકર થઈ જાય. એ મહાપુરુષની નકલ કરીને આરાધના બંધ કરી દેવાથી પ્રકૃતિમાં ભટકવું પડે છે. આથી આ કર્મ કરીને જ પરમ નૈષ્કર્મ્યમની સ્થિતિ, પોતાના શુદ્ધ વર્ણ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ : કર્મ એક જ છે – નિયત કર્મ, આરાધના, પરંતુ એ કરવા માટે બે દૃષ્ટિકોણ છે. પોતાની શક્તિ સમજીને હાનિ-લાભનો નિર્ણય લઈને કર્મ કરવું તે જ્ઞાનયોગ છે. આ માર્ગનો સાધક જાણે છે કે "આજે આ સ્થિતિ છે, પરંતુ આગળ જતાં હું આ ભૂમિકામાં પ્રવેશી શકીશ, અને ત્યારે હું મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકીશ." આ ભાવના મનમાં રાખીને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પોતાની સ્થિતિની જાણકારી સાથે તે આગળ વધે છે. આથી તે જ્ઞાનમાર્ગી કહેવાય છે. સમર્પણની ભાવના સાથે તે જ કર્મ કરવું. હાનિ-લાભનો નિર્ણય ઈષ્ટ પર છોડવો એ નિષ્કામ કર્મયોગ છે, ભક્તિમાર્ગ છે. બંનેના પ્રેરણાદાતા સદ્‌ગુરુ છે. એક જ મહાપુરુષ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને એક સ્વાવલંબી બની કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય

છે જ્યારે બીજો એમની પાસેથી શિક્ષણ લઈને એમના પર જ નિર્ભય રહીને કર્મ કરે છે. બંને વચ્ચે ફરક માત્ર આટલો જ છે. આથી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન, સાંખ્ય દ્વારા જે પરમસત્ય મળે છે તે પરમ સત્ય નિષ્કામ કર્મયોગ દ્વારા પણ મળે છે. જે બંનેને એક તરીકે જુએ છે તે જ સાચું જુએ છે. બંનેને ક્રિયા બતાવનાર તત્ત્વદર્શી એ જ છે, ક્રિયા પણ એક જ છે અને તે આરાધના. કામનાઓનો ત્યાગ બંને કરે છે અને પરિણામ પણ એક જ છે. કેવળ કર્મ કરવાના દૃષ્ટિકોણ બે છે.

એક પરમાત્મા : નિયત કર્મ, મન અને ઇન્દ્રિયોની એક નિર્ધારિત અંતઃક્રિયા છે. જ્યારે કર્મનું આ એક જ સ્વરૂપ છે ત્યારે બહાર મંદિર-મસ્જિદ-ચર્ચ બનાવીને દેવી – દેવતાઓની મૂર્તિ કે પ્રતીકની પૂજા કરવી ક્યાં સુધી સુસંગત છે ? ભારતમાં હિંદુ કહેવડાવનાર સમાજ (વસ્તુતઃ તે સનાતનધર્મી છે. એના પૂર્વજોએ પરમ સત્યની શોધ કરીને દેશ-વિદેશમાં એનો પ્રચાર કર્યો. એ માર્ગે ચાલનારા વિશ્વમાં ગમે ત્યાં હોય પણ તે સનાતનધર્મી છે. આટલો ગૌરવશાળી હિન્દુ સમાજ છે.) કામનાઓથી વિવશ થઈને વિવિધ ભ્રાંતિમાં પડી ગયો. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, અર્જુન દેવતાઓના સ્થાન પર દેવતા નામની કોઈ શક્તિ નથી, જ્યાં મનુષ્યની શ્રદ્ધા નમે છે ત્યારે એની આડમાં હું જ ઊભો રહીને ફળ આપું છું. એની શ્રદ્ધાને પોષું છું. કેમકે હું સર્વત્ર છું. પરંતુ એમની અવિધિપૂર્વક છે, તેમનું ફળ નાશવંત છે. કામનાઓએ જેમનું જ્ઞાન હરી લીધું છે તે મૂઢબુદ્ધિવાળા માણસો જ બીજા દેવતાઓને પૂજે છે. સાત્ત્વિક લોકો દેવતાઓને પૂજે છે, રાજસી લોકો યજ્ઞ-રાક્ષસોને પૂજે છે, તથા તામસી લોકો ભૂત-પ્રેતોને પૂજે છે. ઘોર તપ કરે છે. પરંતુ હે અર્જુન, તે શરીરમાં રહેલ ભૂતસમુદાય અને અંતઃકરણમાં રહેલ મને – પરમાત્માને કૃશ કરે છે. એ પૂજતા નથી. આથી એ લોકોને તું આસુરી વૃત્તિવાળા સમજ. આનાથી વધારે કૃષ્ણ શું કહે ? એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું, કે હે અર્જુન, ઈશ્વર તમામ પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસે છે. કેવળ એનું શરણ લો. પૂજાનું સ્થાન હૃદયમાં છે, બહાર નહિ. છતાં લોકો પથ્થર-પાણી મંદિર-મસ્જિદ, દેવી-દેવતાઓનો પીછો કરે છે. એની સાથે શ્રીકૃષ્ણની એક પ્રતિમા પણ વધારી દે છે. શ્રીકૃષ્ણની સાધના પર જ ભાર મૂકનાર તથા જીવનભર મૂર્તિ-પૂજાનું ખંડન કરનાર બુદ્ધની મૂર્તિ

એના અનુયાયીઓએ બનાવી લીધી અને પૂજા કરવા લાગ્યા (દીવો કરીને), જ્યારે બુદ્ધે તો કહ્યું હતું, આનંદ! તથાગતની શરીર-પૂજામાં સમય નષ્ટ ન કરીશ.

મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ, તીર્થ, મૂર્તિઓ તથા સ્મારકોથી પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાપુરુષોની સ્મૃતિ જાળવી રાખવામાં આવે છે. જેથી તેમની સિદ્ધિઓનું સ્મરણ રહે. મહાપુરુષોમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો તમામ થતાં આવ્યાં છે. જનકની પુત્રી સીતા આગલા જન્મમાં એક બ્રાહ્મણ કન્યા હતી. પોતાના પિતાની પ્રેરણાથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે એણે તપસ્યા કરી, પરંતુ સફળ ન થઈ શકી. બીજા જન્મમાં રામને પ્રાપ્ત કર્યા અને ચિન્મય, અવિનાશી, આદિ-શક્તિના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ. બરાબર આ જ રીતે રાજકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ મીરાંમાં પરમાત્માની ભક્તિ સ્ફુરિત થઈ. બધું છોડીને તે ભગવાનના ચિંતનમાં લાગી ગઈ. અડચણો વેઠી અને સફળ થઈ. તેની સ્મૃતિ જાળવવા મંદિર થયાં. સ્મારક થયાં જેથી સમાજ એમના ઉપદેશમાંથી બળ પ્રાપ્ત કરી શકે. મીરાં, સીતા અથવા તે પક્ષના શોધનાર પ્રત્યેક મહાપુરુષ આપણો આદર્શ છે. આપણે એમના પગલે પગલે ચાલવું જોઈએ. પરંતુ આપણે એમનાં ચરણોમાં ફૂલ ચડાવીને, ચંદન ચોખા ચડાવી બેસી રહીશું અને એટલામાં જ આપણાં કર્તવ્યોની ઈતિશ્રી માનીશું તો એનાથી મોટી ભૂલ બીજી કઈ હશે ?

સામાન્ય રીતે જે જેનો આદર્શ હોય તેની મૂર્તિ, ચિત્ર, પાદુકા, એમનું સ્થાન અથવા એમની સાથે સંબંધિત કાંઈ પણ જોવા સાંભળવાથી મનમાં શ્રદ્ધા ઊમટી આવે છે. આ યોગ્ય પણ છે. હું પણ મારા ગુરુદેવના ચિત્ર પર થૂંકી ન શકું. એમના ચિત્રને કચરાપેટીમાં ફેંકી શકું નહિ. કેમકે તે મારો આદર્શ છે. એમની પ્રેરણા તથા ઉપદેશ પ્રમાણે મારે ચાલવાનું છે. એમનું જે સ્વરૂપ છે, ક્રમશઃ ત્યાં સુધી ચાલીને એમની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ ઉદ્દેશ છે. આ જ સાચી પૂજા છે. જે આદર્શ હોય તેનો અનાદર ન કરીએ ત્યાં સુધી તો બધું બરાબર છે. પરંતુ એના પર પત્ર-પુષ્પ ચડાવીને એને જ ભક્તિ માની લેવાથી કે એને જ કલ્યાણનું સાધન માની લેવાથી લક્ષ્યથી દૂર ભટકી જવાશે.

પોતાની આદર્શ વ્યક્તિઓનો ઉપદેશ હૃદયમાં ઉતારીને એ માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ સ્મારકોનો ઉપયોગ છે. પછી ભલે તેને તમે આશ્રમ, મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ, મઠ, વિહાર, ગુરુદ્વાર કે બીજું કોઈ પણ નામ આપો. અલબત્ત, આ કેન્દ્રોનો સંબંધ ધર્મ સાથે છે. જેની પ્રતિમા છે એણે શું કર્યું ? શું મેળવ્યું ? કેવી રીતે તપસ્યા કરી ? કેવી રીતે પ્રાપ્તિ કરી ? માત્ર આટલું જ શીખવા માટે અમે ત્યાં પહોંચીએ છીએ અને પહોંચવું પણ જોઈએ, પરંતુ આ સ્થાનો પર મહાપુરુષોનાં પદચિહ્ન નહિ દર્શાવાય, અમલમાં મૂકીને શીખવવામાં નહિ આવે, કલ્યાણની વ્યવસ્થા નહિ મળે તો તે સ્થાન ખોટું ઠરશે, ત્યાં તમને માત્ર રૂઢિ મળશે. ત્યાં જવામાં તમને નુકસાન થશે. વ્યક્તિગત સ્વરૂપે, ઘરે-ઘરે, ગલી-ગલી જઈને ઉપદેશ પહોંચાડવાને બદલે આ સામૂહિક ઉપદેશ કેન્દ્રોના રૂપમાં ધાર્મિક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી, પરંતુ સમય જતાં આ સ્થળોએ મૂર્તિપૂજા તથા રૂઢિઓએ ધર્મનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. ત્યાં ભ્રમનો ઉછેર થવા માંડ્યો.

ગ્રંથ : નિર્દિષ્ટ ક્રિયાને સમજી શકાય તે માટે પુસ્તક વાચન જરૂરી છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે એને નિયત કર્મ કહ્યું છે. અને સમજાઈ જાય તો તરત તે કરવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. વિસ્મરણ થઈ જાય તો ફરીથી યાદ કરી લેવું. માત્ર પુસ્તકોને હાથ જોડીને ચોખા-ચંદન ચડાવી રાખી મૂકવાનું નથી. પુસ્તક તો માર્ગ-નિર્દેશક ચિહ્ન છે. તે પૂર્તિ પર્યત્ન સાથ આપે છે. એના માર્ગદર્શન પ્રમાણે તમે તમારા ગન્તવ્ય તરફ આગળ વધી શકશો. તમે ઈષ્ટને હૃદયથી પકડી લેશો તો ઈષ્ટ આપનું પુસ્તક બની જશે. આથી સ્મૃતિ સાચવવી હાનિકારક નથી, પરંતુ આ સ્મૃતિ-ચિહ્નોની પૂજાથી જ સંતોષ અનુભવવો હાનિકારક છે.

● **ધર્મ :** (અધ્યાય ૨-૧૬-૨૯) યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના મત પ્રમાણે અસત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી અને સત્નો કદાપિ અભાવ નથી. પરમાત્મા સત્ય, શાશ્વત, અજર, અમર, અપરિવર્તનશીલ અને સનાતન છે, પરંતુ તે પરમાત્મા અચિન્ત્ય અને અગોચર છે. ચિત્તના તરંગોથી પર છે. હવે ચિત્તનો નિગ્રહ કેમ થાય ? ચિત્તનો નિરોધ કરીને પરમાત્માને પામવાના વિધિવિશેષનું નામ કર્મ છે. આ કર્મને કાર્યરૂપ આપવું એ જ ધર્મ છે, જવાબદારી છે.

ગીતા (અધ્યાય ૨-૪૦)માં કહ્યું કે, હે અર્જુન ! કર્મયોગમાં આરંભનો નાશ નથી. કર્મરૂપી ધર્મની થોડીક સાધના પણ જન્મ-મરણના ભયથી મુક્ત કરે છે. અર્થાત્ આ કર્મને કાર્યરૂપ આપવું એ જ ધર્મ છે.

આ નિયત કર્મ (સાધના-પથ)ના સાધકને ક્ષમતા અનુસાર ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. કર્મને સમજીને મનુષ્ય જયારે કાર્યનો આરંભ કરે ત્યારે તે પ્રારંભિક અવસ્થામાં શૂદ્ર છે. ધીમે ધીમે તેની વિધિ સમજવા માંડે ત્યારે તે વૈશ્ય છે. પ્રકૃતિના સંઘર્ષનો સામનો કરવાની ક્ષમતા અને શૌર્ય આવતાં તે જ વ્યક્તિ ક્ષત્રિય બને છે. બ્રહ્મમાં તદ્રૂપ થવાની ક્ષમતા – જ્ઞાન (વાસ્તવિક જાણકારી) વિજ્ઞાન (ઈશ્વરી વાણી મળવી), એ અસ્તિત્વ પર નિર્ભર રહેવાની ક્ષમતા – આવી યોગ્યતા આવતાં તે બ્રાહ્મણ બને છે. આથી, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ગીતા (અધ્યાય ૧૮-૪૬-૪૭)માં કહ્યું છે કે સ્વભાવમાં પ્રાપ્ત ક્ષમતા અનુસાર કર્મોમાં જોડાવું સ્વધર્મ છે. હલકો હોવા છતાં સ્વભાવથી ઉપલબ્ધ સ્વધર્મ શ્રેયસ્કર છે અને ક્ષમતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના બીજાના ઉન્નત કર્મનુ ંપરિપાલન કરવું હાનિકારક છે. પોતાના ધર્મમાં મરવું શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે વસ્ત્ર બદલવાથી વસ્ત્રા બદલનાર બદલાતો નથી. એમની સાધનાનો ક્રમ ત્યાંથી ફરીથી શરૂ થઈ જાય છે જ્યાંથી તે છૂટ્યો હોય. આમ ક્રમબદ્ધ ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરીને તે પરમસિદ્ધિ અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ વાત પર ફરીથી ભાર મૂકીને કહ્યું કે સ્વભાવથી પ્રાપ્ત ક્ષમતા અનુસાર મનુષ્ય, પરમાત્માથી તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને જે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે તેની યોગ્ય રીતે પૂજા કરીને તે પરમસિદ્ધિ મેળવે છે. અર્થાત્ નિશ્ચિત વિધિથી એક પરમાત્માનું ચિંતન કરવું એ જ ધર્મ છે.

ધર્મમાં કોને પ્રવેશ મળે છે ? એ મેળવવાનો અધિકાર કોને છે ? આ અંગે યોગેશ્વરે કહ્યું, હે અર્જુન, અત્યંત દુરાચારી પણ મને અનન્ય ભાવથી ભજે (અનન્ય એટલે અન્ય નહિ), મારા સિવાય બીજા કોઈને પણ ન ભજતાં કેવળ મને ભજે તે ખુદ જલદી ધર્માત્મા થઈ જાય છે. એનો આત્મા ધર્મ સાથે જોડાય છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ

અનુસાર પરમાત્મામાં અનન્ય નિષ્ઠાથી લાગનાર વ્યક્તિ જ ધર્માત્મા છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે નિયત કર્મનું આચરણ કરે તે ધર્માત્મા છે. ધર્માત્મા તે છે જે સ્વભાવથી નિયત ક્ષમતા અનુસાર પરમાત્માની શોધમાં સંલગ્ન છે.

અંતમાં કહે છે કે, **सर्वधर्मान्परित्यज्य मामें शरणं व्रज** હે અર્જુન, બધા ધર્મોને છોડીને એક મારા શરણમાં આવ. આથી એક પરમાત્મા પ્રતિ સમર્પિત વ્યક્તિ જ ધાર્મિક છે. એક પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા સ્થિર કરવી એ જ ધર્મ છે. એ જ એક પરમાત્માની પ્રાપ્તિની નિશ્ચિત ક્રિયા કરવી ધર્મ છે. આ સ્થિતિએ પહોંચેલા મહાપુરુષ, આત્મસંતુષ્ટ મહાપુરુષોના સિદ્ધાંત જ સૃષ્ટિમાં એકમાત્ર ધર્મ છે. આ મહાપુરુષોએ પરમાત્માને કેવી રીતે મેળવ્યા એ જાણવા એમના શરણમાં જવું જોઈએ. તેઓ કયા માર્ગે ચાલ્યા ? તે માર્ગ હંમેશાં એક જ છે. એ માર્ગે ચાલવું એ જ ધર્મ છે.

ધર્મ મનુષ્યના આચરણની વસ્તુ છે. તે આચરણ કેવળ એક છે — **व्यवसात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन** (૨-૪૧) આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક ક્રિયા એક જ છે — ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા અને મનના વ્યાપારને સંયમિત કરીને આત્મામાં (પરત્પર બ્રહ્મમાં) પ્રવાહિત કરવાં. (૪-૨૭)

ધર્માન્તર : સતાનત ધર્મના પ્રાચીન દેશ ભારતમાં કુરિવાજો એટલા ફૂલ્યા-ફાલ્યા કે મુસલમાનોના આક્રમણ વખતે ધર્મ આક્રમકોના હાથે ચોખાનો એક કોળિયો ખાવાથી, બે ઘૂંટડા પાણી પીવાથી નષ્ટ થવા લાગ્યો. ધર્મભ્રષ્ટ જાહેર કરાયેલા હજારો હિન્દુઓએ આત્મહત્યા કરી લીધી. ધર્મ માટે તેઓ મરવાનું જાણતા હતા. પરંતુ ધર્મને તેઓ સમજે તો ને ? ધર્મ તો થઈ ગયો સ્પર્શાસ્પર્શ, છૂતાછૂત. લજામણીનો છોડ હાથ અડવાથી મુરઝાઈ જાય છે, પરંતુ હાથ લઈ લેતાં તરત ખીલવા લાગે છે. પરંતુ આ સનાતન ધર્મ તો એટલી હદે કરમાઈ ગયો કે પછી ક્યારેય વિકસ્યો નહિ. જે સનાતન આત્માને ભૌતિક વસ્તુ સ્પર્શી પણ ન શકે, તે અડકવાથી, ખાવાથી નષ્ટ થાય ? તમે તલવારથી મરો, પણ ધર્મ સ્પર્શથી નષ્ટ થઈ ગયો. શું ખરેખર ધર્મ નષ્ટ થયો હતો ? કદાપિ નહિ. ધર્મના નામે જે

કુરિવાજ વિકસ્યો હતો તેનો નાશ થયો. ફિરોઝ તઘલકના શાસનકાળ દરમિયાન વિધાનના કાજી મુગીસુદ્દીનને એવો ફતવો બહાર પાડ્યો કે હિંદુઓએ પોતાનું મોં ખોલેલું રાખવું જોઈએ. કોઈ મુસલમાન થૂંકવા ચાહે તો તે હિંદુ દીનદાર – ધર્મવાળો મુસલમાન બની જશે. કેમકે એની પાસે કોઈ ધર્મ નથી. એણે ખોટું શું કહ્યું ? મોંમાં થૂંકવાથી તો એક જ મુસલમાન, પણ કૂવામાં થૂંકવાથી તો હજારો મુસલમાન બની જતા હતા. ખરેખર એ આતતાયી હતો કે તે કાળનો હિંદુ સમાજ ?

જેમણે આ રીતે ધર્મપરિવર્તન કર્યું, તેઓ શું કોઈ ધર્મ પામ્યા ? હિંદુમાંથી મુસલમાન થઈ જવું અથવા એક પ્રકારની રહેણીકરણી બદલી બીજા પ્રકારની રહેણીકરણી અપનાવી એ કંઈ ધર્મ નથી. આ પ્રમાણે યોજનાબદ્ધ ષડ્યંત્રનો શિકાર બનાવી જેમણે એમને બદલ્યા શું તેઓ ધર્માત્મા હતા ? તે તો વળી ઘણી મોટી કુરીતિઓના શિકાર હતા. હિંદુ એમાં જઈને ફસાઈ ગયા. અવિકસિત અને ગેરમાર્ગે દોરવાઈ ગયેલા કબીલાઓ પરિવારોને સભ્ય બનાવવા મહમ્મદે લગ્ન, તલાક, વસિયત, લેણી-દેણી, વ્યાજ, શાખ, કસમ, પ્રાયશ્ચિત, રોજી-રોટી, ખાન-પાન, રહેણીકરણી વગેરે વિશે એક સામાજિક વ્યવસ્થા આપી તેમજ મૂર્તિપૂજા, શિર્ક, વ્યભિચાર, ચોરી, શરાબ, જુગાર, મા-દાદી ઇત્યાદિ સાથેના વિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. સજાતિ તથા રજસ્વલા સાથે મૈથુનનો નિષેધ કરીને રોજાના દિવસોમાં પણ એના માટે છૂટ આપી. જન્નતમાં બહુ સમવયસ્ક, અસ્પૃષ્ટ સુંદરીઓ અને બાલ કિશોરોનું પ્રલોભન આપ્યું. આ કોઈ ધર્મ ન હતો એક પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થા હતી. આવું કંઈ કહીને એમણે વાસનામાં ડૂબેલા સમાજને ત્યાંથી ફેરવી પોતાની તરફ વાળ્યો. સ્ત્રીઓને જન્નતમાં કેટલા પુરુષો મળશે ? આ વિશે એમણે વિચાર્યું જ નહિ. આ એમનો દોષ નથી, દોષ એ દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિમાં હતો, જ્યારે સ્ત્રીઓની આકાંક્ષાઓ વિશે કોઈનું ધ્યાન ગયું જ નહિ.

● મહમ્મદ સાહેબે જેને ધર્મ ગણ્યો તે તરફ તો કોઈનું ધ્યાન જ ગયું નથી. એમણે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્યનો એક શ્વાસ પણ ખુદાના નામ વગરનો જાય તેને

ખુદા કયામત વખતે એવી રીતે પૂછશે કે જે રીતે પાપીને પાપ માટે પૂછવામાં આવે. એની સજા છે હંમેશ હંમેશ માટે નરક-વાસ. એવા કેટલા સાચા મુસલમાનો છે જેમનો એક પણ શ્વાસ ખુદાના સ્મરણ વિના ન જતો હોય ? કરોડોમાં કદાચ એકાદ મળે. બાકી તો બધાના શ્વાસ ખાલી જ જાય છે. એમની સજા પાપીઓ માટેની સજા જેવી છે. મતલબ કે તેની સજા નરક જ છે. મહમ્મદે એવી વ્યવસ્થા આપી કે જે કોઈને સતાવતો નથી, પશુઓને દુઃખ પહોંચાડતો નથી, તે આકાશમાંથી ખુદાનો અવાજ સાંભળે છે. આ સર્વ સ્થાનો માટે હતું, પરંતુ અનુયાયીઓએ એમાંથી એવો રસ્તો કાઢ્યો કે મક્કામાં એક મસ્જિદ છે. જેમાંથી લીલું ઘાસ તોડવું ન જોઈએ. એ મસ્જિદમાં કોઈ પશુને મારવું નહિ, ત્યાં કોઈને દુઃખ પહોંચાડવું નહિ. અને આ બધું કરીને પછી યથાસ્થાને આવીને ઊભા રહી ગયા. શું ભગવાનનો અવાજ સાંભળતાં પહેલાં મહમ્મદે કોઈ મસ્જિદ બનાવડાવી હતી ખરી ? ક્યારેય કોઈ મસ્જિદમાં કોઈ આયત ઊતરી ? આ મસ્જિદ તો એમનું સ્થાન હતું, જ્યાં તેમની યાદ સુરક્ષિત છે. મહમ્મદનો ઉદ્દેશ તબરેજ સમજયો હતો. મંસૂરે જાણ્યો હતો. ઇકબાલે પણ જાણ્યો હતો. પરંતુ તેઓ મજહબી લોકોના શિકાર બન્યા. એમને યાતનાઓ આપી. સોક્રેટિસને ઝેર પિવડાવ્યું કેમ કે તે લોકોને નાસ્તિક બનાવી રહ્યો હતો. આવો જ આક્ષેપ ઈસુ ખ્રિસ્ત પર મૂકવામાં આવ્યો. એમને શૂળીએ ચડાવ્યા. કેમ કે તે વિશ્રામ – સબ્બાથના દિવસે પણ કામ કરતા હતા. અંધોને દૃષ્ટિ આપતા હતા. આવું ભારતમાં પણ છે. આજ પણ કોઈ પ્રત્યક્ષદર્શી મહાત્મા સત્યની તરફ નિર્દેશ કરે છે તો આ મંદિર-મસ્જિદ, મઠ-સંપ્રદાય અને તીર્થો જેના દ્વારા જેમની આજીવિકા ચાલે છે તે હાય હાય કરવા લાગે છે. અધર્મ-અધર્મની બૂમો મારે છે. કેટલાક તો એનાથી લાખો-કરોડો કમાય છે. તો કેટલાકની દાળ-રોટી નીકળે છે. સાચી વાતના પ્રચારથી એમની જીવિકા ખતરામાં આવી પડે છે. તે સત્યને પાંગરવા દેતા નથી, દઈ શકે પણ નહિ. આ સિવાય એમના વિરોધ માટે બીજું કોઈ કારણ નથી. ભૂતકાળમાં આ સ્મૃતિ કેમ રાખવામાં આવી હતી એનું એમને ભાન પણ નથી.

ગૃહસ્થોનો અધિકાર : લોકો ઘણી વાર પૂછે છે કે કર્મનું આ જ સ્વરૂપ હોય, એમાં એકાંતનું સેવન, ઇન્દ્રિયસંયમ, નિરંતર ચિંતન અને ધ્યાન ધરવાનું હોય તો ગીતા ગૃહસ્થો માટે નિરુપયોગી છે. આમ હોય તો ગીતા માત્ર સાધુઓ માટે છે, પરંતુ એવું નથી. ખરેખર તો ગીતા જે માર્ગનો પથિક છે અથવા પથિક બનવા માગે છે તેના માટે છે. ગીતા માનવમાત્ર માટે એકસરખી ઉપયોગી છે. સદ્‌ગૃહસ્થો માટે એનો વિશેષ ઉપયોગ છે, કેમ કે ત્યાંથી કર્મનો આરંભ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે, હે અર્જુન, આ નિષ્કામ કર્મયોગમાં આરંભનો પણ નાશ થતો નથી. એનું થોડુંક પણ આચરણ જન્મ-મરણના મહાન ભયમાંથી છુટકારો આપે છે. તમે જ કહો, થોડી સાધના કોણ કરશે ? ગૃહસ્થ કે સંન્યાસી ? ગૃહસ્થ જ એના માટે થોડો સમય આપશે. આ એના માટે જ છે. અધ્યાય ૪-૩૬માં કહ્યું, હે અર્જુન, તું તમામ પાપીઓ કરતાં પણ અધિક પાપ કરનારો હોઈશ તોપણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી નિઃસંદેહ પાર થઈ જઈશ. અધિક પાપી કોણ છે ? જે નિરંતર લાગેલ છે અથવા જે લાગવા ચાહે છે તે ? સદ્‌ગૃહસ્થ-આશ્રમથી જ કર્મનો આરંભ થાય છે. અધ્યાય ૬-૩૭-૪૫માં અર્જુને પૂછ્યું, ભગવાન, શિથિલ પ્રયત્નવાળો શ્રદ્ધાવાન પુરુષ પરમગતિ પ્રાપ્ત ન કરીને કઈ દુર્ગતિને પામે છે ? શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું — અર્જુન, યોગથી ચલાયમાન શિથિલ પ્રયત્નવાળા પુરુષનો તો ક્યારેય વિનાશ થતો નથી. તે યોગભ્રષ્ટ **શુચીનામ્ શ્રીમતાં ગેહે** શુદ્ધ વર્તનવાળા શ્રીમાનને ત્યાં જન્મ લઈને યોગી કુળમાં પ્રવેશ મેળવે છે. સાધન તરફ આકર્ષિત થાય છે અને અનેક જન્મો બાદ ત્યાં પહોંચે છે, જેનું નામ પરમગતિ અર્થાત્ પરમધામ છે. આ શિથિલ પ્રયત્ન કોણ કરે છે ? યોગભ્રષ્ટ થઈને તે ક્યાં જન્મ લે છે ? તે ગૃહસ્થ તો બને છે. ત્યાંથી તે સાધનોન્મુખ બને છે. અધ્યાય ૯-૩૦માં એમણે કહ્યું કે અત્યંત દુરાચારી પણ મને અનન્યભાવથી ભજે તો તે પણ સાધુ જ છે, કેમકે તે નિશ્ચયપૂર્વક સાચા રસ્તે ચડી ગયો છે. અત્યંત દુરાચારી કોણ હોય ? જે ભજનમાં પ્રયુક્ત થયો છે તે કે જેણે કર્મનો હજુ આરંભ કર્યો જ નથી તે? અધ્યાય ૯-૩૨માં કહ્યું, સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા પાપયોનિવાળા પણ મારા આશ્રિત થઈને સાધના દ્વારા પરમગતિ પામે છે, તે હિંદુ હોય, ઈસાઈ હોય, મુસલમાન હોય, શ્રીકૃષ્ણ એવું કંઈ નથી કહેતા. એ તો કહે છે કે અત્યંત દુરાચારી ઘાતકી હોય તોપણ મારા શરણમાં આવીને

પરમગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ગીતા માનવમાત્ર માટે છે. સદ્‌ગૃહસ્થ આશ્રમથી જ કર્મનો આરંભ કરે છે. ક્રમશઃ તે સદ્‌ગૃહસ્થ યોગી બને છે. પૂર્ણ ત્યાગી બની જાય છે અને તત્ત્વનું દર્શન કરીને પરમમાં પ્રવેશ મેળવે છે, જેને વિષે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે જ્ઞાની મારું સ્વરૂપ છે.

સ્ત્રી : ગીતાનુસાર શરીર એક વસ્ત્ર છે. જેમ જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી મનુષ્ય નૂતન વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તે જ રીતે ભૂતોનો સ્વામી આત્મા આ શરીરરૂપી વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી અન્ય શરીર (વસ્ત્ર) ધારણ કરી લે છે. તમે પિંડ સ્વરૂપે સ્ત્રી હો અથવા પુરુષ એ તો વસ્ત્રનો આકાર છે.

સંસારમાં પુરુષ બે પ્રકારના હોય છે. ક્ષર અને અક્ષર, સમસ્ત પ્રાણીઓનું શરીર ક્ષરપુરુષ અથવા પરિવર્તનશીલ પુરુષ હોય છે. મનસહિત ઇન્દ્રિયો જ્યારે કૂટસ્થ થઈ જાય છે ત્યારે તે અક્ષરપુરુષ બની જાય છે. એ કદાપિ નાશ પામતો નથી. આ સાધનાની અવસ્થા છે.

સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ક્યારેક સન્માનની તો ક્યારેક અપમાનની એમ બે પ્રકારની ભાવનાઓ રહેતી હોય છે. પરંતુ ગીતાની અપૌરુષેય વાણીમાં એમ છે કે શૂદ્ર (અલ્પજ્ઞ) વૈશ્ય (વિધિ-પ્રાપ્ત) સ્ત્રી કે પુરુષ, જે કોઈ પણ હોય, પરમાત્માને શરણે જાય તો પરમગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેથી આ કલ્યાણપદ પથમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરુષોના સ્થાન જેટલું જ મહત્ત્વનું હોય છે.

ભૌતિક સમૃદ્ધિ : ગીતા પરમ કલ્યાણ કરે છે. સાથોસાથ મનુષ્યો માટે આવશ્યક ભૌતિક વસ્તુઓનું પણ વિધાન કરે છે. અધ્યાય ૯-૨૦-૨૨માં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ઘણા લોકો નિર્ધારિત વિધિથી મને પૂજીને બદલામાં સ્વર્ગની કામના કરે છે. એમને વિશાળ સ્વર્ગ-લોક મળે છે. જે હું આપું છું, જે માગશો તે હું આપીશ, પરંતુ ઉપભોગ પછી તે સમાપ્ત થઈ જશે, કારણ કે સ્વર્ગનો ભોગ પણ નશ્વર છે. એમણે ફરીથી જન્મ લેવો પડશે. હા, મારી સાથે સંકળાયેલ હોવા થઈ તે નાશ નહિ પામે, કેમકે હું કલ્યાણસ્વરૂપ છું. હું એને ભોગ આપું છું અને ધીમે ધીમે નિવૃત્ત કરવાની ફરીથી તેમને કલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત કરી દઉં છું.

ક્ષેત્ર : ટીકાકાર કહે છે, એક કુરુક્ષેત્ર બહાર છે અને બીજું મનની અંદર છે. ગીતાનો એક અર્થ બહારી છે, બીજો અંદરનો છે. પણ એવું કશું નથી. વક્તા એક વાત કહે છે, પરંતુ શ્રોતા પોતાની બુદ્ધિને અનુરૂપ જ તેને પકડી શકે છે. એટલા માટે અનેક અર્થ પ્રતીત થાય છે. સાધના-પથ પર ક્રમશઃ ચાલીને જે પુરુષ શ્રીકૃષ્ણના સ્તરે પહોંચી જશે તો જે દૃશ્ય શ્રીકૃષ્ણની સામે હતું તે એની સામે પણ આવશે. એવો મહાપુરુષ એમના મનોભાવ, ગીતાના સંકેતોને સમજી શકે છે અને સમજાવી પણ શકે છે.

ગીતાનો એક પણ શ્લોક બહારનું વર્ણન કરતો નથી. ખાવું, પહેરવું, રહેવું તો તમે જાણો છો. રહેણી-કરણી, માન્યતા, લોકરીતિ-નીતિમાં દેશ-કાળ અને પરિસ્થિતિ મુજબ અનુકૂળ પરિવર્તન પ્રકૃતિની દેન છે. આમ શ્રીકૃષ્ણ તમને કઈ વ્યવસ્થા આપે ? ક્યાંક કન્યાઓની સંખ્યા વધુ છે. ત્યાં બહુ-વિવાહ થાય છે. જ્યાં એની સંખ્યા ઓછી હોય ત્યાં ઘણાં ભાઈ વચ્ચે એક પત્ની રહે છે. આમા શ્રીકૃષ્ણ શી વ્યવસ્થા કરે ? બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જનસંખ્યાની કમી એક સમસ્યા બની ગઈ હતી. ત્રીસ બાળકોને જન્મ આપનારા માતાને મધરલૅન્ડ — દેશની માતાનો ખિતાબ આપીને સન્માનિત કરવામાં આવી. વેદકાળમાં ભારતમાં દસ સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાનો નિયમ હતો. હવે એક કે બે બાળ બસનાં સૂત્રો પ્રસારિત થઈ રહ્યાં છે. આમ થાય તો સમસ્યાનો ઉકેલ આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ આમાં શું કરે ?

શ્રેય : કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ માટે કોઈ શાળા ખોલવામાં આવી નથી આમ છતાં આ વિકારોમાં યુવકો, મોટા તથા શાણા વધુ પ્રવીણ નીકળે છે. આમાં શ્રીકૃષ્ણ શું શિક્ષા આપે ? આ બધું તો પ્રકૃતિને અધીન છે. ક્યારેક વેદ શીખવવામાં આવતા. ધનુર્વેદ, ગદાયુદ્ધ શીખવવામાં આવતું. આજ એ કોને શીખવાય છે ? આજે તો પિસ્તોલ ચલાવવામાં આવે છે. સ્વચાલિત યંત્રોનો યુગ છે. ક્યારેક રથ-સંચાલન શીખવું પડતું હતું. ઘોડાને સાફ-સૂથરા રાખવા પડતા. આજે મોટરો તેલથી સાફ કરાય છે. આમાં શ્રીકૃષ્ણ શું બતાવે ? શું એમ કહે કે ઘોડાને ન ભૂલી જાઓ ! બહાર તમારી શી વ્યવસ્થા કરે ? પહેલાં સ્વાહા બોલવાથી વર્ષા થતી,

હવે સાધનોની વર્ષા કરાય છે. પહેલાં પાકનો આધાર વરસાદ પર હતો, આજે ઇચ્છા મુજબ પાક લઈ શકાય છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ગુણો દ્વારા પરવશ થઈને મનુષ્ય પરિસ્થિતિ અનુસાર ઘડાય છે. ગુણ જાતે જ એને ઢાળવામાં સક્ષમ બને છે. તે ભૌતિકશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર ઘડતો રહે છે. એક જ વસ્તુ એવી છે જે મનુષ્ય નથી જાણતો, નથી ઓળખી શકતો. આ વસ્તુ છે તો એની જ પાસે, પરંતુ એનું એને વિસ્મરણ થયું છે. ગીતા સાંભળીને અર્જુનની તે સ્મૃતિ પાછી આવી ગઈ. આ સ્મૃતિ પરમાત્માની છે. આ સ્મૃતિ હૃદયમાં હોવા છતાં એનાથી ઘણી દૂર છે. મનુષ્ય એને મેળવવા માગે છે, પરંતુ એને રસ્તો મળતો નથી. મનુષ્ય તે કલ્યાણ-પંથથી અજ્ઞાન છે. મોહનું આવરણ એટલું ઘનિષ્ઠ હોય છે કે તેને વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી. જ્યારે અહીં તો આ મહાપુરુષે તમારા માટે સમય કાઢ્યો છે. કર્મની સ્પષ્ટતા કરી છે અને તે કરવા માટે ગીતામાં નિર્દેશ કર્યો છે. ગીતા ભૌતિક વસ્તુઓ પણ આપે છે. પરંતુ શ્રેયની સરખામણીમાં પ્રેય નગણ્ય છે. ગીતા શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે કલ્યાણ-માર્ગની જાણકારી એનું સાધન છે અને એની પ્રાપ્તિ સદ્‌ગુરુ થકી થાય છે. આમ-તેમ તીર્થસ્થાનોમાં ભટકવાથી નહિ પણ સંત દ્વારા જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે. અધ્યાય ૩-૩૪માં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન, તું કોઈ તત્ત્વદર્શી પુરુષ પાસે જા, તેમને યોગ્ય રીતે દંડ-પ્રણામ કર, નિષ્કપટભાવથી એમની સેવા કર, અને એમને પ્રસન્ન કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. પ્રાપ્તિનો એકમાત્ર ઉપાય છે — કોઈ મહાપુરુષનું સાંનિધ્ય અને એની સેવા. અધ્યાય ૧૮-૧૮માં એમણે દર્શાવ્યું કે તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ, જ્ઞાન અર્થાત્ જાણવાની વિધિ અને જ્ઞેય પરમાત્મા ત્રણેય કર્મના પ્રેરક છે. આમ શ્રીકૃષ્ણના મતાનુસાર મહાપુરુષ જ કર્મનું માધ્યમ છે, પુસ્તક નહિ. પુસ્તક તો એક નુસખો છે. નુસખાના રટણથી કોઈ નીરોગી ન થાય. એનો અમલ કરો તો જ નીરોગી થવાય.

નરક : અધ્યાય ૧૬-૧૬માં આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન કરતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું છે કે અનેક રીતે ભ્રમિત ચિત્તવાળો, મોહમાં ફસાયેલો, આસુરી સ્વભાવનો મનુષ્ય અપવિત્ર નરકમાં જાય છે. પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે કે નરક કેવું અને

કોને કહે છે ? આ ક્રમમાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે મારો દ્વેષ કરનાર નરાધમોને હું વારંવાર આસુરી યોનિમાં નાખું છું. આ જ નરક છે. આ નરકનું દ્વાર કયું છે ? એમણે કહ્યું કે કામ, ક્રોધ અને લોભ નરકનાં ત્રણ દ્વાર છે. જ્યાંથી આસુરી સંપત્તિ એકત્રિત થાય છે. આથી વારંવાર કીડા-પતંગિયા, પશુ વગેરે યોનિઓમાં આવવું પડે છે, તે નરક છે.

પિંડદાન : પ્રથમ અધ્યાયમાં વિષાદગ્રસ્ત અર્જુનને આશંકા થઈ કે મનુષ્ય સંહારથી પિતૃઓ પિંડદાન કે અર્પણથી વંચિત રહી જશે. પિતૃઓનું પતન થશે. આ બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે તને આ અજ્ઞાન ક્યાંથી થયું ? યોગેશ્વરે સમજાવ્યું કે જે રીતે મનુષ્ય ફાટેલાં વસ્ત્રો ઉતારીને નવાં વસ્ત્રો ધરણ કરે છે. બરાબર એ જ રીતે આ આત્મા જીર્ણ શરીર છોડીને તત્કાલ શરીરરૂપી નવીન વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. અહીં શરીર એ માત્ર વસ્ત્ર છે અને આત્માને માત્ર વસ્તર બદલ્યું છે, તે મર્યો નથી. નશ્વર શરીર બદલ્યું છે. એની વ્યવસ્થા પૂર્વવત્ છે, તો એને ભોજન (પિંડદાન), આસન, શય્યા, સવારી, આવાસ, જળ વગેરેથી કેવી રીતે તૃપ્ત કરાય ? આથી યોગેશ્વરે એને અજ્ઞાન કહ્યું.

અધ્યાય ૧૫-૭માં આ જ બાબત પર ભાર મૂકતાં જણાવ્યું કે આત્મા મારો સનાતન અંશ છે, સ્વરૂપ છે. મનસહિત પંચ ઇન્દ્રિયો કાર્યકલાપજન્ય સંસ્કાર લઈને બીજું શરીર ધારણ કરી લે છે અને મનસહિત ઇન્દ્રિયો મારફત આગલા શરીરમાં ભોગો ભોગવે છે. આત્માએ શરીર ધારણ કર્યું ત્યાં પણ ભોગસામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, પછી પિંડદાન દેવાની શી જરૂર ?

અહીં એક શરીર છોડ્યું, ત્યાં બીજું શરીર ધારણ કર્યું. તે સીધો બીજા શરીરમાં જાય છે. વચ્ચે કોઈ આરામ-વિરામ નથી. આમ ન હોય તો હજારો પેઢીઓના પિતૃઓનું અનાદિ કાળથી પડ્યા રહેવું તથા એની જીવિકા વંશજોને હાથે નિર્ધારિત કરવી તથા પાંજરાના પક્ષીની જેમ એમનું રુદન, પતન આ બધું કેવળ અજ્ઞાન છે. આથી શ્રીકૃષ્ણે એને અજ્ઞાન કહ્યું.

પાપ અને પુણ્ય : આ અંગે સમાજમાં અનેક ભ્રાંતિ પ્રવર્તે છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના કહેવા મુજબ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થતા આ કામ અને ક્રોધ, ભોગોથી

કદી ન ધરાતા મહાપાપી છે. અર્થાત્ કામ જ એકમાત્ર પામી છે. પાપનું ઉદ્ગમસ્થાન કામ છે, કામના છે. આ કામના ક્યાં રહે છે ? શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એમનું નિવાસસ્થાન છે. વિકાર શરીરમાં નહિ, મનમાં હોય છે, તો શરીર ધોવાથી શું વળશે ?

શ્રીકૃષ્ણના મત અનુસાર મનની શુદ્ધિ થાય છે. નામ-જપથી, ધ્યાનથી. સમકાલીન કોઈ તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની સેવાથી એમના પ્રત્યે સમર્પણભાવથી, ૪-૩૪માં જેને માટે પ્રોત્સાહન અપાયું છે તે **તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન** સેવા અને પ્રશ્નો કરીને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. આ જ્ઞાનથી તમામ પાપ નાશ પામે છે.

અધ્યાય ૩-૧૩માં કહ્યું કે યજ્ઞથી શેષ બચેલ અન્નને ખાનાર સંતજન તમામ પાપોથી મુક્ત થાય છે. જે શરીર માટે કામના કરે જે તે પાપીઓ પાપ ખાય છે. અહીં યજ્ઞ, ચિંતનની એક નિશ્ચિત ક્રિયા છે. એનાથી મનમાં પડેલા ચરાચર જગતના સંસ્કાર ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. શેષમાત્ર બ્રહ્મ જ બચે છે. આથી શરીરના જન્મનું જે કારણ છે તે પાપ છે અને જે અમૃતતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, જે મળ્યા પછી ક્યારેય શરીર ધારણ કરવાનું રહેતું નથી, તે પુણ્ય છે.

અધ્યાય ૭-૨૯માં તે કહે છે કે મારે શરણે આવી જરા, મરણ અને દોષોથી છૂટવા પ્રયત્ન કરનાર જે પુણ્યકર્મી પુરુષનાં પાપ નષ્ટ થયા છે તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મને, સંપૂર્ણ કર્મને, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને તથા મને સારી રીતે જાણે છે. મને જાણીને મારામાં સ્થિત થાય છે. આથી જે જરા-મરણ અને દોષોથી ઉપર ઉઠાવી શાશ્વતનું જ્ઞાન અપાવી એમાં જ નિત્ય સ્થિતિ કરાવે તે પુણ્યકર્મ છે. જન્મ-મૃત્યુ, જરા-મરણ, દુઃખ-દોષોનાં ચક્કર નાખે તે પાપકર્મ છે.

અધ્યાય ૧૦-૩માં કહે છે કે જે મને મૃત્યુ-જન્મથી મુક્ત, આદિ-અંતથી મુક્ત તથા તમામ લોકના ઈશ્વરને સાક્ષાત્કાર કરીને જાણી લે છે તે પુરુષ મર્ત્ય મનુષ્યોમાં જ્ઞાનવાન છે અને આવી જાણકારી ધરાવનાર તમામ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. આમ સાક્ષાત્કાર થતાં સંપૂર્ણ પાપોમાંથી નિવૃત્તિ મળે છે.

ટૂંકમાં, વારંવાર જન્મ-મરણનું કારણ પાપ છે, પરંતુ એનાથી બચાવીને શાશ્વત પરમાત્મા તરફ વાળે, પરમ શાંતિ પમાડે તે પુણ્યકર્મ છે. સત્ય બોલવું, પોતાની મહેનતનું ખાવું, સ્ત્રીઓમાં માતૃભાવ રાખવો, ઈમાનદારી રાખવી વગેરે પણ પાપ-પુણ્યનાં સહાયક અંગો છે. પરંતુ સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્ય તો છે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ. જે કોઈ કર્મ એક પરમાત્માની શ્રદ્ધા તોડે છે તે પાપ છે.

સંત સૌ એક છે : ગીતાના અધ્યાય ૪-૧માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે કલ્પના પ્રારંભમાં મેં આ અવિનાશી યોગ સૂર્યને કર્યો હતો, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વકાલીન ઇતિહાસમાં અથવા અન્ય કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

વાસ્તવમાં શ્રીકૃષ્ણ એક પૂર્ણ યોગેશ્વર છે. તે એક અવ્યક્ત અને અવિનાશી ભાવની સ્થિતિ છે. પરમાત્મા મેળવવાની ક્રિયા અર્થાત્ યોગનો સૂત્રપાત કરાયો તો વાસ્તવમાં આવી સ્થિતિવાળા મહાપુરુષે જ કર્યો, પછી ભલે ને તે રામ હોય કે ઋષિ જરથુષ્ટ્ર કેમ ન હોય ? આ જ ઉપદેશ ઈશુ ખ્રિસ્ત, મહમ્મદ, ગુરુ નાનક વગેરેએ પણ આપ્યો, પરંતુ આ કહ્યું હતું શ્રીકૃષ્ણે.

આમ બધા મહાપુરુષો સમાન જ છે. બધા એક જ બિંદુને સ્પર્શ કરીને એક જ સ્વરૂપને પામે છે. આ પદ એક જ છે. અનેક પુરુષો આ માર્ગે ચાલશે પરંતુ મંદિરે પહોંચીને તે સૌ એક જ પદને પામશે. આવી અવસ્થાએ પહોંચેલા સંતનું શરીર એકમાત્ર મકાન છે. તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચેલ મહાપુરુષોએ જે કહ્યું તે યોગેશ્વરે જ કહ્યું.

સંત ક્યાંક ને ક્યાંક તો જન્મ લે જ છે. પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં, કાળા કે ધોળા પરિવારમાં, પૂર્વ-પ્રચલિત કોઈ ધર્માવલંબીઓની વચ્ચે, અબોધ કબીલામાં, સામાન્ય જીવન જીવનાર ગરીબ અથવા અમીરોમાં જન્મ લઈને પણ સંત એમની પરંપરાવાળા થતા નથી. તે તો પોતાના લક્ષ્ય પરમાત્માને પકડીને સ્વરૂપ તરફ અગ્રેસર થાય છે. એના ઉપદેશમાં, જાતિ-પાંતિ, વર્ગભેદ, રંગભેદ કે અમીર-

ગરીબની દીવાલો રહેતી નથી. એની દૃષ્ટિએ નર-માદાનો ભેદ પણ રહેતો નથી. (જુઓ ગીતા ૧૫-૧૬ **''द्वाविमौ पुरुषो लोके''**)

મહાપુરુષોના મરણ બાદ અનુયાયીઓ પોતાનો સંપ્રદાય બનાવીને સંકુચિત થઈ જાય છે. કોઈ મહાપુરુષની પાછળ ચાલનાર યહૂદી થઈ જાય છે, તો કોઈના અનુયાયી ઈસાઈ, મુસલમાન, સનાતની વગેરે થઈ જાય છે, પરંતુ આ દીવાલોથી સંતનો સમાગમ કદી થતો નથી. સંત ન તો સાંપ્રદાયિક છે, ન તેની કોઈ જાતિ છે. સંત સંત જ છે. એને કોઈ સામાજિક સંગઠનમાં બાંધવાની જરૂર નથી.

આમ દુનિયાભરના સંતો, ગમે તે કબીલામાં જન્મ્યા હોય કે કોઈ પણ ધર્મ-સંપ્રદાયવાળા એમની પૂજા અધિક કરતા હોય, પણ સંપ્રદાયના પ્રભાવમાં આવીને આવા સંતોની ટીકા કરવી જોઈએ નહીં, કેમકે તે નિરપેક્ષ છે. દુનિયાના કોઈ પણ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન સંતની નિંદા કરવી યોગ્ય નથી. કોઈ એવું કરે છે તો તે પોતાની અંદર રહેલા અંતર્યામી પરમાત્માને દુર્બળ કરી રહ્યો છે, તે પરમાત્માથી દૂર થઈ રહ્યો છે, સ્વયં પોતાની હાનિ કરી રહ્યો છે. સંસારમાં જન્મ લેનાર પૈકી તમારો સાચો હિતૈષી હોય તો તે સંત છે. આમ એમના પ્રતિ સહૃદયી રહેવું દુનિયાભરમાં લોકો માટે મૂળ કર્તવ્ય છે. એનાથી વંચિત થવું તે પોતાને દગો દેવા બરાબર છે.

વેદ : ગીતામાં વેદનું વર્ણન ખૂબ આવે છે. પરંતુ વેદમાર્ગ નિર્દેશકચિહ્ન (milestone)માત્ર છે. મંજિલે પહોંચી ગયા પછી વ્યક્તિને એનો કોઈ ઉપયોગ રહેતો નથી. અધ્યાય ૨-૪૫માં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, હે અર્જુન, વેદ ત્રણ ગુણ પર પ્રકાશ નાખી શકે છે. તું વેદોના કાર્યક્ષેત્રથી ઉપર ઊઠ. અધ્યાય ૨-૪૬માં કહ્યું, તમામ બાજુએથી પરિપૂર્ણ સ્વચ્છ જળાશય મળી જાય પછી નાનાં જળાશયોની મનુષ્યોને જેમ જરૂર રહે નહિ બરાબર એ જ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવેલ મહાપુરુષ અર્થાત્ બ્રાહ્મણોને પણ વેદોથી એટલું જ પ્રયોજન રહે છે. પરંતુ બીજાઓ માટે તો એનો ઉપયોગ જ રહે છે. અધ્યાય ૮-૨૮માં કહ્યું, અર્જુન, મને તત્ત્વથી સારી રીતે

જાણી લીધા પછી યોગી વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે પુણ્યફળોને પાર કરીને સનાતન પદ મેળવે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી વેદ જીવિત છે, યજ્ઞા રહેવાના છે, ત્યાં સુધી સનાતન પદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અધ્યાય ૧૫-૧માં દર્શાવ્યું કે ઉપર પરમાત્મા જેનું મૂળ છે અને નીચે કીટ-પતંગિયાં સુધીની પ્રકૃતિ જેની શાખા-પ્રશાખા છે એવો સંસાર પીપળાનું એક અવિનાશી વૃક્ષ છે. જે એને મૂળસહિત જાણે છે તે વેદનો જ્ઞાતા છે. આ જાણકારી મહાપુરુષ દ્વારા જ મળે છે. એ બતાવે તે જ ભજન છે. પુસ્તક અને પાઠશાળા પણ એમના તરફ જ પ્રેરે છે.

ઓમ્ : શ્રીકૃષ્ણના માર્ગદર્શનમાં ઓમના જપનું વિધાન મળે છે. અધ્યાય ૭/૮માં ઓમકાર હું છું. ૮/૧૩ ૐનો જપ અને મારું ચિંતન કર. અધ્યાય ૯/૧૭માં જાણવા યોગ્ય પવિત્ર ઓમકાર હું છું. અધ્યાય ૧૦/૩૩માં અક્ષરોમાં આકાર છું. ૧૦/૨૫ વચનોમાં એક અક્ષર હું છું. અધ્યાય ૧૭/૨૩ ૐ તત્ અને સત્ બ્રહ્મનો પરિચાયક છે. ૧૭/૨૪ યજ્ઞ, દાન અને તપની ક્રિયાનો ઓમથી પ્રારંભ થાય છે. આમ શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે ૐનો જપ નિતાન્ત આવશ્યક છે. એનો વિધિ આવા અનુભવી મહાપુરુષ પાસે શીખવો.

● મહાપુરુષ બાહ્ય તથા આંતરિક, વ્યાવહારિક તથા આધ્યાત્મિક, લોકરીતિ અને યથાર્થ વેદરીતિ બંનેની જાણકારી રાખે છે. આ જ કારણથી સમસ્ત સમાજના મહાપુરુષોએ રહેણીકરણીનું વિધાન બતાવ્યું અને એક મર્યાદિત વ્યવસ્થા પણ આપી. વશિષ્ઠ, શુક્રાચાર્ય, સ્વયં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, મહાત્મા બુદ્ધ, મૂસા, ઈસા, મહમ્મદ, રામદાસ, દયાનંદ, ગુરુ ગોવિંદસિંહ વગેરે હજારો મહાપુરુષોએ આમ કર્યું છે. પરંતુ આ વ્યવસ્થા સામયિક હોય છે. પીડિત સમાજને ભૌતિક વસ્તુ આપવી યથાર્થ નથી. ભૌતિક મૂંઝવણો ક્ષણિક છે, શાશ્વત નથી. આથી એનો ઉકેલ પણ તે સમય પૂરતો જ હોય છે. એને ચિરંતન વ્યવસ્થાના રૂપમાં ગ્રહણ કરી શકાય નહિ.

ગીતોકત જ્ઞાન જ વિશુદ્ધ મનુસ્મૃતિ : ગીતા આદિમાનવ મહારાજ મનુ કરતા પણ પૂર્વ પ્રગટ થઈ છે. '**इमं विवश्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।**' (૪-૧)

અર્જુન, આ અવિનાશી યોગને મેં યુગના આરંભમાં સૂર્યને કહ્યો અને સૂર્યે મનુને કહ્યો. મનુએ એને સાંભળીને પોતાની યાદમાં સંઘરી લીધો, કારણ સાંભળેલી વાત મનની સ્મૃતિમાં જ રાખી શકાય છે. આ વાતને મનુએ ઇક્ષ્વાકુ રાજાને કહી. ઇક્ષ્વાકુ દ્વારા રાજર્ષિઓએ જાણી અને આ મહત્ત્વપૂર્ણ કાળ બાદ આ અવિનાશી યોગ આ પૃથ્વી પરથી લોપ થઈ ગયો. પહેલાં તો જે બોલાય તે સાંભળી લઈને મનમાં યાદ કરી લેવાની જ પરંપરા હતી. આ બધી વાત લખી શકાય એવી કલ્પના પણ ન હતી. મનુ મહારાજે આને માનસિક સ્મૃતિમાં જ સંઘરી લીધી. અને સ્મૃતિની પરંપરા અર્પણ કરી. એટલે આ ગીતોક્ત જ્ઞાન જ વિશુદ્ધ મનુસ્મૃતિ છે.

ભગવાને આ જ્ઞાન મનુથી પૂર્વ સૂર્યને કહ્યું તો એને 'સૂર્યસ્મૃતિ' કેમ નહીં કહેવામાં આવ્યું ? ખરું જોતાં સૂર્ય જ્યોતિર્મય પરમાત્માનો એ અંશ છે, જેના દ્વારા આ માનવ સૃષ્ટિનું સર્જન થયું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, 'હું જ પરમ ચેતન બીજરુપ પિતા છું, પ્રકૃતિ ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા છે.' એ બીજરુપ પિતા સૂર્ય છે. સૂર્ય પરમાત્માની એ પ્રશક્તિ છે જેના દ્વારા માનવનું સર્જન થયું. એ કોઈ વ્યક્તિ નથી અને જ્યાં પરમાત્માના એ જ્યોતિર્મય તેજ દ્વારા માનવની ઉત્પત્તિ થઈ એ તેજમાં એ ગીતોકત જ્ઞાન પણ પ્રકાશિત કર્યું. અર્થાત્ સૂર્ય દ્વારા કહેડાવ્યું. સૂર્યે પોતાના પુત્ર મનુને કહ્યું અને તેથી એ 'મનુસ્મૃતિ' છે. સૂર્ય કોઈ વ્યક્તિ નથી, બીજ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, 'અર્જુન, આ પુરાંતન યોગ હું તારે માટે કહેવા જાઉં છું. તું પ્રિય ભક્ત છે, અનન્ય મિત્ર છે !' અર્જુન બુદ્ધિશાળી હતો, સારો અધિકારી હતો. એણે પ્રશ્ન અને પરિપ્રશ્નોની હાર લગાવી હતી. 'તમારો જન્મ તો હાલમાં જ થયો છે અને સૂર્યનો જન્મ તો ઘણો પહેલાં થયો છે. આ જ્ઞાન તમે જ સૂર્યને આપ્યું એ હું કેવી રીતે માની લઉં ?' આમ આવા વીસ-પચ્ચીસ પ્રશ્નો એણે કર્યા. ગીતા પૂર્ણ થઈ ત્યાં સુધીમાં તો એનાં બધાં જ પ્રશ્નો સંપૂર્ણ થઈ ગયા.

હવે, ભગવાને, જે પ્રશ્નો અર્જુન કરી શકતો નહતો અને જે પ્રશ્નો એનાં હિતમાં હતા એ એમણે સ્વયં ઉઠાવ્યા અને એનું સમાધાન પણ કર્યું. છેવટે ભગવાને કહ્યું, 'અર્જુન, તે શું મારો ઉપદેશ એકચિત્તે સાંભળ્યો ? મોહથી ઉત્પન્ન થયેલું તારું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું ?' અર્જુને જવાબ આપ્યો,

'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादात्मच्युत।

स्थितोस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ १८.७३

ભગવન્ મારો મહ નષ્ટ પામ્યો છે. મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. માત્ર શ્રવણ જ નથી કર્યું પરંતુ સ્મૃતિમાં પણ સંગ્રહી લીધું છે. તમારા આદેશનું પાલન કરીશ, યુદ્ધ કરીશ !' એણે ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું, યુદ્ધ કર્યું, વિજય મેળવ્યો. એક વિશુદ્ધ-ધર્મ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. અને એક ધર્મશાસ્ત્રના રુપમાં તે જ આદિ ધર્મશાસ્ત્ર ગીતા ફરીથી પ્રકાશમાં આવી !

ગીતા આપણું આદિ ધર્મશાસ્ત્ર છે. આ જ મનુસ્મૃતિ છે. આને જ અર્જુને પોતાની સ્મૃતિમાં સંઘરી લીધું છે. મનુની બે કૃતિઓનો ઉલ્લેખ છે. એક, પિતા દ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવેલી ગીતા અને બીજી વેદ જે મનુ સમક્ષ અવતર્યા ! ત્રીજી કોઈપણ કૃતિ મનુના સમયમાં પ્રગટ થઈ નથી. એ સમયે લખવાનો કે લખાવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત નહતો થતો. કાગળ અને કલમ ચલણમાં જ નહોતા. એટલે જ્ઞાનને શ્રુત અર્થાત્ શ્રવણ કરવામાં અને સ્મૃતિ પટલ પર સંઘરી લેવાની જ પરંપરા હતી. જ્યારે માનવોનું અસ્તિત્વ આવ્યું ત્યારે સૃષ્ટિના પ્રથમ માનવ એવા મનુ મહારાજે વેદને શ્રુતિ તથા ગીતાને સ્મૃતિનું સન્માન આપ્યું.

વેદ મનુ સમક્ષ અવતર્યા, એમને સાંભળ્યા. આ સાંભળવા યોગ્ય છે. પછીથી ભલે ભૂલી જવાય તો એમાં કોઈ ક્ષતિ નથી પરંતુ ગીતા સ્મૃતિ છે, હંમેશા સ્મરણ કરો ! એ પ્રત્યેક માનવીનું સદાય રહેતું જીવન, સદાય રહેતી શાંતિ અને સદા રહેતી સમૃદ્ધિ - ઐશ્વર્યસંપન્ન જીવન પ્રાપ્ત કરાવનાર ઈશ્વરીય ગીત છે.

ભગવાને કહ્યું, 'અર્જુન, અગર તું અહંકારવશ મારો ઉપદેશ નહિં સાંભળે તો નાશ પામીશ !' આનો અર્થ એ જ કે ગીતાના ઉપદેશોની અવહેલના કરનાર

નાશ પામે છે. અધ્યાય પંદરના છેવટના શ્લોકમાં (૧૫.૨૦) ભગવાને કહ્યું, '**इति गुह्यत्तमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ**' આ રહસ્યથી પણ વધુ રહસ્યમય શાસ્ત્ર મારા દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. એને તત્ત્વ દ્વારા જાણીને તું સમસ્ત જ્ઞાન અને પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ કરી શકીશ !' સોળમાં અધ્યાયના છેવટના બે શ્લોકોમાં કહ્યું, '**यः शास्त्रविधि मुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।**' આ શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગી, કામનાઓથી પ્રેરિત થઈ અન્ય વિધિઓ દ્વારા જે ભજે છે એમના જીવનમાં નથી સુખ, નથી સમૃદ્ધિ કે નથી પરમગતિ !'

'**तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ !**' એટલે અર્જુન, તારા કર્તવ્ય અને કર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં આ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે. એનો સારી રીતે અભ્યાસ કર અને પછી એનું આચરણ કર ! તું મારામાં નિવાસ કરી શકીશ, અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. સદાય રહેતું જીવન, સદાય રહેતી શાંતિ અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ !

ગીતા મનુસ્મૃતિ છે અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અનુસાર ગીતા જ ધર્મશાસ્ત્ર છે. અન્ય કોઈ શાસ્ત્ર નથી, અન્ય કોઈ સ્મૃતિ નથી. સમાજમાં અનેકાનેક સ્મૃતિઓ પ્રચલિત છે અને એને કારણે ગીતા વિસ્મૃત થઈ જવા પામી છે આ એક દુષ્પરિણામ છે. સ્મૃતિઓ કંઈ કેટલાય રાજાઓના સંરક્ષણ માટે લખાઈ, સમાજમાં ઊંચ-નીચનો ભેદનું સર્જન કર્યું અને આ દિવાલ ઊભી કરી. મનુના નામે પ્રચાર પામેલી કહેવાતી મનુસ્મૃતિમાં મનુના સમયના વાતાવરણનું ચિત્રણ છે જ નહિં. મૂળ મનુસ્મૃતિ ગીતા એક પરમાત્માને જ સત્ય માને છે, એક આશ્વાસન આપે છે, એક આશય આપે છે. વર્તમાનકાળમાં લગભગ ૧૬૪ સ્મૃતિઓ છે પરંતુ એકમાં પણ પરમાત્માનું નામ પણ દેખાતું નથી અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ જણાતો નથી. એ માત્ર સ્વર્ગમાં જગ્યા સુધી સિમિત રહે છે અને જે નથી (**न अस्ति**) એની ચર્ચા પ્રોત્સાહિત કરે છે. મોક્ષનો તો એમાં ઉલ્લેખ પણ નથી આવતો.

મહાપુરુષ : મહાપુરુષ બાહ્ય તથા આંતરિક, વ્યાવહારિક તથા આધ્યાત્મિક, લોક-રીતિ અને યથાર્થ વેદ-રીતિ આ સર્વેની જાણકારી રાખે છે. આ જ કારણે

સમસ્ત સમાજને મહાપુરુષોએ રહેણી-કરણી માટે વિધિ કહી અને એક મર્યાદિત વ્યવસ્થા પણ આપી. વસિષ્ઠ, શુક્રાચાર્ય, સ્વયં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, મહાત્મા બુદ્ધ, જીસસ, મૂસા, મહમ્મદ, રામદાસ, દયાનંદ, ગુરુ ગોવિંદસિંહ જેવા હજારો મહાપુરુષોએ આમ કર્યું પરંતુ આ વ્યવસ્થા અમુક સમય પૂરતી જ રહી. પીડિત સમાજને ભૌતિક વસ્તુઓ આપવી ઉચિત નથી, યથાર્થ નથી. ભૌતિક વસ્તુઓ ક્ષણિક હોય છે, શાશ્વત નથી હોતી એટલે એનું નિરાકરણ પણ એ સમય પૂરતું જ હોય છે. એને દીર્ઘકાલીન વ્યવસ્થાના રુપમાં ગ્રહણ કરી શકાય નહિં.

વ્યવસ્થાકાર : સામાજિક વિકૃતિઓને મહાપુરુષ ઉકેલે છે. આમ ન કરવામાં આવે તો જ્ઞાન-વૈરાગ્યજનિત પરમની સાધના કોણ સાંભળે ? વ્યક્તિ જે વાતાવરણમાં ફસાઈ છે, એને ત્યાંથી હટાવીને યથાર્થ જાણવાની સ્થિતિમાં લાવવા માટે અનેક પ્રલોભનો અપાય છે. આથી મહાપુરુષ જે શબ્દો વાપરે છે, કોઈ વ્યવસ્થા ઊભી કરી આપે છે, તે ધર્મ નથી. આનાથી માત્ર સો-બસો વર્ષની વ્યવસ્થા મળે છે. ચાર સો છસ્સો વર્ષ માટે, ઉદાહરણરૂપ બની જાય છે અને ક્રમશઃ હજાર-બે હજાર વર્ષમાં તો તે સામાજિક આવિષ્કાર નવીન પરિસ્થિતિઓની સાથોસાથ નિષ્પ્રાણ બની જાય છે ગુરુ ગોવિંદસિંહની સામાજિક વ્યવસ્થામાં શસ્ત્ર અનિવાર્ય હતું, પરંતુ આજે શસ્ત્ર તરીકે તલવાર રાખવી ઉચિત થશે ? ઈસા ગાદી પર બેસતા હતા. ગાદી બાબતમાં એમણે કરેલી વ્યવસ્થાનો આજે શો ઉપયોગ છે ? એમણે કહ્યું કે, 'કોઈનું ગધેડું ચોરવું નહિ' આજે ગધેડું કોણ પાળે છે ? આ જ રીતે શ્રીકૃષ્ણે એ સમયનો સમાજ વ્યવસ્થિત કર્યો, જેનો ઉલ્લેખ મહાભારત, ભાગવત વગેરે ગ્રંથોમાં છે. સાથોસાથ એ ગ્રંથોમાં એમણે યથાર્થનું પણ અહીં-તહીં ચિત્રણ કર્યું, પરમ કલ્યાણકારી સાધના અને ભૌતિક વ્યવસ્થાના નિર્દેશને ભેગા કરી દેવામાં આવે તો સમાજ તત્ત્વનિર્ણાયક ક્રમને બરાબર સમજી શકશે નહિ. ભૌતિક વ્યવસ્થાઓને તે જેમની તેમ, કદાચ વધારીને ગ્રહણ કરે છે. કેમકે તે ભૌતિક છે. મહાપુરુષે કહ્યું છે. એમ કહીને આ વ્યવસ્થાઓની પ્રશંસા પણ કરાય છે. આ લોકો મહાપુરુષની વાસ્તવિક ક્રિયાને તોડી-મરોડીને ભ્રામક બનાવી દે છે. વેદ,

રામાયણ, મહાભારત, બાઈબલ, કુરાન વગેરે તમામ પ્રતિ પૂર્વગ્રહયુક્ત ધૂંધળી ધારણાઓ જ શેષ રહી જાય છે.

મનુષ્યમાત્ર માટે ગીતા : પતંજલિ વગેરે અનેક મહાપુરુષોએ પરમશ્રેયની યથાર્થ વિધિને સામાજિક વ્યવસ્થાથી દૂર કરીને અલગ પ્રસ્તુત કરી. શ્રીકૃષ્ણ પણ અલગ કરવાનું ઉચિત કલ્યાણકારી સમજ્યા. ઉત્તમ અધિકારી સમક્ષ જે તેમણે આ કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણે વારંવાર કહ્યું કે તું અતિશય પ્રીતિ રાખનાર ભક્ત હોઈ, કલ્યાણની ઈચ્છાથી હું આ કહું છું. આ અત્યંત ગુપ્ત છે. અંતમાં કહ્યું, 'જો ભક્ત નથી તો પ્રતીક્ષા કરો. એમને આ રસ્તા પર લાવો. પછી એમને માટે કહો. આ મનુષ્યમાત્ર માટે યથાર્થ કલ્યાણનું એકમાત્ર સાધન છે. જેનું ક્રમબદ્ધ વર્ણન શ્રીકૃષ્ણકથિત ગીતા છે.'

પ્રસ્તુત ટીકા : યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના આશયને યથાતથ વ્યક્ત કરવાના કારણસર પ્રસ્તુત ટીકાનું નામ 'યથાર્થ ગીતા' રાખ્યું છે. ગીતા સ્વયં સંપૂર્ણ સાધનાગ્રંથ છે. તે બૌદ્ધિક સ્તર પર જાણી શકાય તેમ નથી. આથી તે અનુભવાય છે, પ્રતીત થાય છે. આથી જો કંઈ ન સમજાય તો કોઈ તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષના સાંનિધ્યમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.

तद्विद्धि प्रणिपानेत परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

ओम शांतिः । शांतिः । शांतिः ।

ઑડિયો કૅસેટ રેકૉર્ડિંગની ભૂમિકા

કેવળ એક પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા અને સમર્પણનો સંદેશ આપનારી ગીતા સૌને પવિત્ર થવાનું જાહેર નિમંત્રણ આપે છે. સૃષ્ટિમાં ગમે તે સ્થળે વસતા અમીર અથવા ગરીબ, કુલીન તથા આદિવાસી, પુણ્યાત્મા કે પાપી, સ્ત્રી કે પુરુષ, સદાચારી કે અત્યંત દુરાચારી – સૌને એમાં પ્રવેશ છે. ગીતા ખાસ કરીને પાપીઓને જ એમના ઉદ્ધારનો સરળ માર્ગ બતાવે છે, કેમકે પુણ્યાત્મા તો ભગવાનને ભજતા જ હોય છે. આ ગીતાનું અદ્વિતીય વિવેચન એટલે યથાર્થ ગીતાની આ કૅસેટો.

શાસ્ત્રની રચના બે દૃષ્ટિથી થાય છે – એક તો સામાજિક વ્યવસ્થા અને સંસ્કૃતિને કાયમ જાળવી રાખવા માટે જેથી લોકો પૂર્વજોએ કંડારેલી કેડી પર અનુસરણ કરી શકે, અને બીજી દૃષ્ટિ શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે. રામચરિતમાનસ, બાઈબલ, કુરાન વગેરેમાં બંને દૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ એમાં ભૌતિક દૃષ્ટિ પ્રધાન હોવાને કારણે માનવી સમાજોપયોગી વ્યવસ્થાને જ પકડી શકે છે. એમાંના આધ્યાત્મિક સૂત્રોને પણ એ સામાજિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં જ જોવા લાગે છે અને કહે છે કે આવું શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. તેથી વેદવ્યાસે બંને માટે એક જ ગ્રંથ મહાભારત લખતી વખતે પણ આધ્યાત્મિક ક્રિયાનું સંકલન ગીતારૂપે અલગ આપ્યું છે. તેથી લોકો આ મૂળ કલ્યાણપથમાં ભ્રાંતિનું મિશ્રણ કરી ના શકે તે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો સાથે અહીં ગીતાનો દિવ્ય સંદેશ રજૂ કર્યો છે.

ગીતા કોઈ વિશેષ વ્યક્તિ, કોઈ જાતિ, પંથ, દેશ, કાળ કે કોઈ રૂઢિચુસ્ત સંપ્રદાયનો ગ્રંથ નથી, પણ સાર્વલૌકિક તથા સાર્વકાલિક ધર્મશાસ્ત્ર છે. આ પ્રત્યેક દેશ, પ્રત્યેક જાતિ, પ્રત્યેક વયના સૌ સ્ત્રી-પુરુષ માટે છે. ખરેખર ગીતા સંપૂર્ણ માનવજાતિનું ધર્મશાસ્ત્ર છે. કેટલા ગૌરવની વાત છે કે ગીતા આપણા ધર્મશાસ્ત્રનો ગંથ છે.

પૂજ્ય ભગવાન મહાવીર, તથાગત ભગવાન બુદ્ધ જ્ઞાની હોવા છતાં પણ લોકભાષાઓમાં ગીતાના જ સંદેશાવાહક છે. આત્મા સત્ય છે અને પૂર્ણ સંયમથી આત્મસ્થિતિનું વિધાન છે. — આ ગીતાનો જ વિચાર છે. તથાગત બુદ્ધે આ જ તત્ત્વને સર્વજ્ઞ તથા અવિનાશી પદ કહીને ગીતાના વિચારનું જ સમર્થન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ વિશ્વસાહિત્યમાં ધર્મના નામે જે કંઈ પણ સારસર્વસ્વ છે — જેમ કે એક ઈશ્વર, પ્રાર્થના, પશ્ચાત્તાપ, તપ વગેરે — તે ગીતાના જ ઉપદેશ છે. તે જ ઉપદેશ સ્વામી શ્રી અડગડાનંદજીના મુખકમળમાંથી નીકળેલી યથાર્થ ગીતા કૅસેટ રૂપમાં માનવમાત્રની મુક્તિનો દિવ્ય સંદેશ બનીને ઊભી છે.

ભારતની લોકગાથામાં છે કે સૉક્રેટિસની શિષ્યપરંપરામાં મનીષી ઍરિસ્ટૉટલે પોતાના શિષ્ય સિકંદરને ગીતાના જાણકાર જ્ઞાની ગુરુ લાવવાનો નિર્દેશ કર્યો હતો. ગીતાના જ એકેશ્વરવાદને વિવિધ ભાષાઓમાં ઈશુ તથા અનેક સુખી મહાત્માઓએ વિસ્તાર્યો છે. ભાષાઓ ભિન્ન હોવાથી તે પૃથક્‌પૃથક્‌ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ સિદ્ધાંત ગીતાના જ છે. તેથી ગીતા માનવમાત્રનું અતર્ક્ય ધર્મશાસ્ત્ર છે. ગીતાનો આશય યથાર્થ ગીતાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરીને સ્વામીશ્રી અડગડાનંદજી મહારાજે માનવમાત્રને એક અમૂલ્ય ખજાનો આપ્યો છે. તેનું કૅસેટ રૂપાંતર શ્રી જિતેનભાઈના સૌજન્યથી થયું છે. ગીતાના હજારો અનુવાદોમાં આ દૈદીપ્યમાન વિવેચનના પ્રકાશમાં પરમશ્રેયના સાધક બનો.

દુનિયાના પ્રચલિત સર્વધર્મો ગીતાના જ પ્રતીકના પડઘા માત્ર છે. સ્વામી શ્રી અડગડાનંદજી મહારાજ દ્વારા કહેલી યથાર્થ ગીતા સાંભળીને જૈન કુળમાં જન્મેલા, શ્રી જિતેનભાઈએ કૅસેટના માધ્યમથી આનો પ્રચાર કરવાનું વ્રત લીધું હતું. કારણ કે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ, ગુરુ નાનક, કબીર વગેરે શ્રદ્ધાપૂર્ણ તપ સિદ્ધાંતોની ઉચ્ચતમ અભિવ્યક્તિ ગીતા છે. આ ગીતાના કૅસેટ-પુષ્પો તમારી સેવામાં પ્રસ્તુ છે. ગીતાનાં બે હજાર વર્ષ સુધી ધર્મના નામે કોઈ સંપ્રદાય બન્યા ન હતા તેથી ગીતા મજહબમુક્ત છે. તે વેળાએ વિશ્વમાનસમાં એક શાસ્ત્ર ગુંજી રહ્યું હતું — એ હતી ઉપનિષદના સારરૂપ ગીતા. મોક્ષ અને

સમૃદ્ધિનું ઝરણું ગીતાશાસ્ત્ર વાંચવા કરતાં તેનું શ્રવણ વધુ લાભકારક છે કેમકે ઉચ્ચારણની શુદ્ધિ વગેરેમાં એકાગ્રતા સધાય છે. તેથી સરલ ભાષામાં રૂપાંતરિત યથાર્થ ગીતાની આ કૅસેટો આપની સેવામાં પ્રસ્તુત છે. તેના શ્રવણથી આબાલવૃદ્ધ સૌમાં, આસપાસના પડોશીઓમાં પરમાત્માના શુભ સંસ્કારોનો સંચાર થશે. તમામ ઘરઆંગણનું વાયુમંડળ પણ તપોભૂમિ જેવું સુરભિ થઈ જશે.

જે ઘરમાં પ્રભુચર્ચા થતી ન હોય તે ઘર સ્મશાન જેવું છે. આજનો માનવી આટલો વ્યસ્ત છે કે ઇચ્છા હોવા છતાં પણ તે ભજન માટે સમય કાઢી શકતા નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ગીતાનો સંદેશ કાન સુધી પહોંચી જાય તો પરમશ્રેય અને સમૃદ્ધિના સંસ્કારોનું બીજારોપણ થઈ જાય છે. ભગવાનની વાણીની આ કૅસેટોથી તે પરમ પ્રભુનું સ્મરણ દિવસભર થયા કરશે. ભજનની આ આધારશિલા છે.

આપણે આપણા બાળકો સારા સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરે તેવું શિક્ષણ અપાવીએ છીએ. લોકો માને છે કે સારા સંસ્કાર એટલે બાળકો પોતાની રોજી-રોટી, આવાસ-નિવાસના પ્રશ્નો હલ કરી લે, ઈશ્વર તરફ તો કોઈનું ધ્યાન જ નથી. કેટલાકની પાસે તો એટલી સમૃદ્ધિ છે કે પ્રભુને પોકારવાની જરૂર જ સમજાતી નથી. પરંતુ આ બધું માત્ર ભૌતિક છે. આવી સ્થિતિમાં ઈશ્વરની ઓળખાણ જ એકમાત્ર આધાર છે. તમને આ યથાર્થ ગીતાની આ કૅસેટોમાં પ્રાપ્ત થશે.

સંસારમાં જેટલા પણ ધાર્મિક મતમતાંતરો છે એ સૌની પાછળ કોઈક મહાપુરુષના અનુયાયીઓનો સંગઠિત સમાજ છે. મહાપુરુષનું એકાંત ભજન સ્થળ જ કાલાંતરે તીર્થ, આશ્રમ, મઠ કે મંદિર બને છે. તે મહાપુરુષોના નામે આજીવિકા રળવાથી માંડીને વિલાસિતા સુધીનાં સાધનો એકઠાં થઈ જાય છે. મહાપુરુષના અવસાન બાદ ગાદીઓ સ્થપાય છે. ગાદીઓથી કોઈ મહાપુરુષ બનતા નથી. તેથી ધર્મ હંમેશાં પ્રત્યક્ષદર્શી મહાપુરુષોનું જ ક્ષેત્ર છે. ગીતા આવા જ એક નિર્વિવાદ મહાપુરુષ યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાણી છે, જેના ચિરંતન સત્યો તમારી સમક્ષ યથાર્થ ગીતાની આ કૅસેટો રજૂ કરે છે.

નિવેદન

'યથાર્થ ગીતા' યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની પરમ પુનિત વાણી શ્રી ભગવદ્‌ગીતાનો જ અર્થ છે. એમાં તમારા હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું નિધાન છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ બાદ કરેલું ચિત્રણ છે. અવહેલનાની દૃષ્ટિએ આનો ઉપયોગ વર્જિત છે. એમ કરવા જતાં આપણે આપણા લક્ષ્યથી વંચિત રહી જઈએ. આના શ્રદ્ધાપૂર્વક અધ્યયનથી માનવ પોતાના કલ્યાણનું પૂરેપૂરું સાધન પ્રાપ્ત કરે છે અને યત્કિંચિત્ પણ ગ્રહણ કરશે તો પરમશ્રેયને પ્રાપ્ત કરી લેશે કારણ કે આ ઈશ્વરમાર્ગમાં આરંભનો નાશ કદી થતો નથી –

– સ્વામી અડગડાનન્દ